

13. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина и Лизаветчина) // Записи історично-філологічного відділу. – 1929. – Кн. XXIV.
14. ІР НБУ. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 1200.
15. ІР НБУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 239.
16. ІР НБУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 251.
17. ІР НБУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 243.
18. ІР НБУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 249.
19. ІР НБУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 246.
20. ІР НБУ. – Ф. 42. – Оп. 1. – Спр. 267.
21. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы // ЗООИД. – 1889. – Т. 15.
22. ІР НБУ. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 79.
23. ІР НБУ. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 80.
24. ІР НБУ. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 773–781.
25. ІР НБУ. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 1354.

Summary

The article is devoted to the colonization processes of South Ukraine in the XVIII century. The author tries to regard this problem and compare the features of colonization of the Steppe Ukraine with the colonization of settlements of New Serbia (1751–1764), also the Novoslobidskiy cossack regiment (1753–1764) is researched. The reasons of the organization establishment are considered, and also contribution of these settlements to the settling and mastering of south of Ukraine is analysed.

Н. І. Пилипенко

ПОКАЗНИКИ СМЕРТНОСТІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ПРИРОДНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ

Становлення нової парадигми історіописання викликало значну зацікавленість вітчизняних вчених проблемами соціальної історії на мікрорівні. Така ситуація видається цілком природною, адже з'ясування особливостей повсякденних практик попередніх поколінь дозволяє точніше відобразити історичну дійсність. Одне з центральних місць у підтримці життєдіяльності певного соціуму в традиційному суспільстві посідали процеси народжуваності, смертності та приросту населення, які є складовими елементами демографічної поведінки*. Переважна більшість жителів України XVIII ст. – селяни, тому актуальним виявляється вивчення особливостей демографічної поведінки саме цієї соціальної групи. Зміни чисельності сільської громади залежали, насамперед, від народжуваності та смертності. Останній показник, у свою чергу, був визначальним, адже у доіндустріальний період народжуваність характеризувалася стабільно високим рівнем.

Спробуємо розглянути його на прикладі села Лук'янівка Березанської сотні Переяславського полку. Оскільки найповніші дані про смертність відображені у метричних книгах, то основним джерелом для нашого дослідження і буде метрика даного села за 1761–1791 рр., яка зберігається у Державному архіві Полтавської області [1].

Загалом, у Російській імперії поточна реєстрація церквою народжень, смертей та шлюбів була започаткована указом Петра I від 14 квітня 1702 р. „Про подання до Патріаршого Духовного приказу приходськими священиками удільних відомостей про народжених та померлих” [2, с. 192]. У синодальному указі 1722 р. наголошувалося на обов'язковому веденні православним духовенством трьох поіменних видів метричних записів [3]. А через два роки по тому були встановлені офіційні форми цих книг. На практиці, однак, священики ще досить тривалий час вели метрики з порушенням запроваджених норм. Щоб виправити цю ситуацію, 10 лютого 1782 р. Сенат опублікував указ про подання йому щорічно з усіх губернських правлінь відомостей про тих хто народився, помер і одружився. Саме у цей час церковний облік природного руху населення набув стандартного характеру, став більш точним.

Використання даного джерела у нашому дослідженні є цілком закономірним. Зазвичай метрики охоплювали тривалі періоди часу без пропусків чи з незначними пропусками, тому вони є досить

* Демографічна поведінка – це система взаємопов'язаних дій суб'єкта, спрямованих на зміну або збереження його демографічного стану. У широкому розумінні вона включає дії, пов'язані з відтворенням населення, міграцією та соціальною мобільністю. У вузькому – тільки з відтворенням населення безпосередньо (з народжуваністю та смертністю) або опосередковано (зі шлюбністю та розлучуваністю).

репрезентативними для вивчення історії народонаселення. За їхньою допомогою можна встановити динаміку смертності по роках, її залежність від сезону, співвідношення померлих різної статі та віку тощо. До того ж метрики дозволяють більш повно проаналізувати майже увесь спектр проблем демографічної поведінки населення.

Слід зауважити, що матеріали метричних книг стали основою при вивченні станово-генеалогічної структури та особливостей життя і побуту населення окремих сіл у дослідженнях таких українських науковців, як О. Піддубняк та І. Ситий [4]. Інформативні можливості даного виду джерела у своїх роботах з'ясовували російські вчені: Б. Миронов [5] та О. Твердюкова [3]. Білоруський історик В. Носевич [6] залучав дані метрик при дослідженні демографічної поведінки білоруських селян у XVIII – XIX ст. Однак, як бачимо, проблеми природного руху населення Гетьманщини залишаються поза увагою вчених.

Аналіз метричної книги села Лук'янівка дозволяє не лише детально з'ясувати специфіку змін даного показника у обраній мікрогрупі з 1761 до 1791 р. та вплив на нього смертності, але й розкрити інформативні можливості цього виду джерела. За своєю структурою ця метрична книга має стандартний вигляд і складається з трьох частин, які відповідно містять інформацію про народження, укладання шлюбу та смертність. З огляду на об'єкт даного дослідження, нас цікавить саме остання частина. Записи про померлих у ній велися у формі таблиці, розділених на такі графи:

1) порядковий номер;

2) дата смерті;

3) ім'я, прізвище померлого та його батька, з якого села походив. Якщо батька не було, вказувалися ім'я та прізвище матері. Наприклад: „Преставись младенець Іоан жителя Лукьяновского козака Нікіфора Сергієнкового пасинка”^{**} [1, арк. 91], чи то: „Преставися девиця Марфа у козачки жителки Лукьяновки Параскевії Боровички” [1, арк. 92]. Якщо помирала одружена жінка, обов'язково позначалося як звали її чоловіка, а у неодруженій старій жінки лише її ім'я та прізвище. Зокрема: „Преставись жителя Лукьяновского посполітого человека Івана Барди жена Улянка” та „Посполітая жителка Лукьяновская Евфимія Гудимиха преставися” [1, арк. 78зв.].

4) вік покійника.

У більшості метричних книг були також графи, в яких фіксувалися причини смерті покійника та місце його поховання, однак священики не завжди їх заповнювали, а у досліджуваній метриці вони взагалі відсутні. Кожен рік закривався підбиттям підсумків по числу померлих чоловічої та жіночої статі, загальному числу мерців за рік: „Въ семь прописанномъ 1761-м году померли мужска пола 6, женска 3, обоого 9” [1, арк. 74].

На основі аналізу даних цієї метричної книги спробуємо дати відповіді на такі питання:

- Скільки осіб і якої статі померло з 1761 по 1791 р. у цій мікрогрупі?
- Як змінювалася динаміка смертності по роках?
- Яка сезонність змін показників смертності характерна для даної спільноти?
- Який взаємозв'язок простежувався між числом померлих, з одного боку, та віком і статтю, з іншого?
- Яким був рівень природного приросту населення села Лук'янівка за визначений період?

Розпочинаючи аналіз окресленого кола проблем, насамперед доцільно з'ясувати: якою мірою дані по смертності, що містяться у метричній книзі, відповідали реальному стану речей у досліджуваному приході. Тут, на нашу думку, слушно навести зауваження Б. Миронова про те, що священики не досить ретельно реєстрували жінок та немовлят, які не досягли 1 року, а їхня частка подекуди сягала до 40% усіх померлих за рік [5, с. 158]. Мертвонароджені та малюки, які померли до хрестин, теж не фіксувалися. Цей факт потрібно обов'язково враховувати при дослідженні дитячої смертності. У всьому іншому метрика відображає більш-менш об'єктивну картину.

З'ясувати загальну статистику смертності села Лук'янівка нам допоможе таблиця (див. табл. 1), у якій по місяцях ми розташували дані метрики про число померлих чоловіків – 327 осіб та жінок – 330 осіб. Як бачимо, різниця між ними є незначною, з певною перевагою жіночої смертності. Це видається нам не зовсім типовим, адже як стверджують сучасні дослідники, зокрема І. Ситий, у XVIII ст. смертність серед чоловіків, як і зараз, була вищою, ніж серед жінок [4, с. 54]. Річ у тім, що організм та психіка чоловіка більш чутливі до різних хвороб та життєвих негараздів. Усього з 1761 до 1791 р. у с. Лук'янівка померло 657 осіб. Відповідно, середньорічний показник смертності становив 21 особу. Усі померлі належали до числа жителів даного села, за винятком одного, який там перебував тимчасово: „Переходящий Воронежской губернії рекрут Нікіта Маслов преставись. 22 летъ” [1, арк. 79].

Незважаючи на те, що дана метрика не містить інформації про причини смертності населення, поодинокий факт насильницької смерті не залишився поза увагою священика. Він, зокрема, записав: „Лукьяновского посполитого человека Трохима Чичуя син Максим убитий москалями переходящими. 26 летъ” [1, арк. 78зв.]. Як бачимо, даний злочин здійснений не одним з місцевих жителів, а солдатами,

^{**} Цитати подані мовою оригіналу, зі збереженням орфографії другої половини XVIII ст.

які перебуваючи на службі, знаходилися у цьому селі. Що саме призвело до цієї трагедії у метриці, на жаль, не відзначено. Однак, важливим є те, що це єдиний випадок зафіксованої насильницької смерті. Ймовірно місцеві жителі вирішували суперечки більш дипломатичними методами.

Таблиця 1

Сумарний розподіл смертності за місяцями

Показники	Місяці смерті												Разом
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Кількість померлих чоловіків	48	37	35	31	20	23	13	25	18	24	24	29	327
Кількість померлих жінок	30	33	32	27	16	22	27	35	25	24	26	33	330
Загальна кількість померлих	78	70	67	58	36	45	40	60	43	48	50	62	657
Загальний %	11,87	10,65	10,2	8,83	5,48	6,85	6,09	9,13	6,54	7,31	7,61	9,44	100

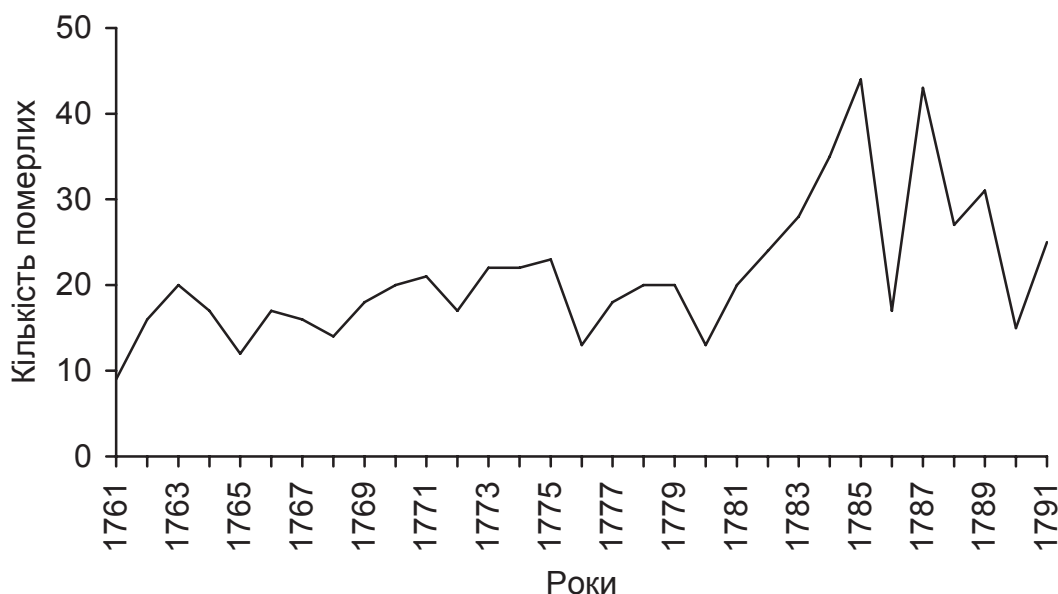
Сумарний розподіл смертей по місяцях також дає можливість простежити сезонність смертності. З таблиці бачимо, що вона має два основні максимуми: перший, найбільший, припадає на зимові місяці та початок весни (березень), а другий, дещо менший, – на кінець літа (серпень). Таку ж ситуацію у своєму дослідженні відмічав і білоруський вчений В. Носевич, який також визначив ще й сезонний мінімум у показниках смертності. За результатами його розрахунків він припадає на вересень – жовтень, частково включаючи і листопад [6, с. 143].

Зауважимо, що одним з чинників, який впливав на зимовий пік смертності, були морози, від яких найбільше потерпали малі діти до 10 років. Саме вони становили найбільшу частку померлих у цей період року. Початок весни відзначався значним скороченням продовольчих запасів, коли залишки старого врожаю вже закінчувалися, а нового ще не було. Прогнувати усіх членів сім'ї господареві інколи було дуже складно. Ще одним надзвичайно важливим чинником, який впливав на підвищення рівня смертності, були різноманітні хвороби. Зокрема, у холодну пору року переважали застудні захворювання, а на кінець літа – загострювались кишково-шлункові.

Загальну динаміку смертності по роках досить образно відображає побудована нами діаграма (див. рис. 1). Як бачимо, до 1783 р. спостерігалися більш-менш стабільні коливання кількості померлих. Найбільшим спадом смертності відзначилися 1761, 1765 та 1776 рр. Свого ж апогею графік смертності досягає на рівні 1785 (44 особи) та 1787 (43 особи) років.

Рисунок 1

Динаміка смертності

Статистика засвідчує, що коливання смертності по роках, так як і коливання народжуваності, безпосередньо було зумовлене не лише ендегенними, а й екзогенними чинниками, що досить детально у своїй роботі дослідив Ю. Волошин [7, с. 142–145]. Значною мірою у XVIII ст. показники смертності залежали від рівня врожайності. У голодну пору неврожайних років вони істотно збільшувалися. Якщо суттєвих причин високої смертності у 1785 р. виявити не вдалося, то 1787 р. відзначився як найбільш голодний рік для даного регіону. Як зауважує Е. Острась, зима 1786–1787 рр. була дуже суворою. Тривалий час після відлиги стояли сильні морози, які знищили майже всі посіви озимих культур. Тому селяни не зібрали під час жнив навіть того, що посіяли [8, с. 34]. Як наслідок, зростання цін на хліб у 6 разів у порівнянні з попереднім роком [8, с. 55]. Й без того критичну ситуацію ще більше загострив падіж тварин. Влітку 1786 р. в регіоні спалахнула епізоотія*** рогатої худоби, яка закінчилася лише наприкінці року. А 1787 р. характеризувався новою епідемією серед коней та овець [8, с. 12].

Точніше уявити динаміку смертності нам допоможе розподіл померлих за статтю та віковими групами (див. табл. 2). Однак, необхідно наголосити на тому, що вік чоловіків у метриці реєструвався доволі ретельно, а у померлих жінок він не фіксувався майже ніколи. Зокрема, із 327 чоловіків вік пропущено лише у трьох, натомість із 330 жінок вік позначений лише у двох: „У священника Лукьяновского Кирила Чемеліовского жінка Агафія. Андреева дочь. 40 летъ.” [1, арк. 81зв.] та „Лукьяновского дяка Стефана Гукова младеница Євдокія. 20 летъ.” [1, арк. 92]. Ймовірно, наближеність останніх до священника стала причиною того, що у метриці було вказано їхній вік.

Порівнявши дані про народжених та померлих, ми змогли встановити вік на момент смерті лише частини дівчаток від 1 до 20 років. Однак для більшості жінок – 70,3 % – він залишається не з’ясованим.

Досліджуючи рівень смертності за віковими групами, з упевненістю можна стверджувати, що найвищий він був серед дітей від 1 до 5 років. Вони становили 76,21 % від усієї кількості мерців, з них 49,54 % хлопчиків та 26,67 % дівчаток. Серед чинників, які в аграрному суспільстві визначали високу дитячу смертність, дослідники виділяють такі:

- по-перше, як відомо, організм дитини, особливо на перших роках життя, більше схильний до різних інфекційних захворювань, ніж організм дорослої людини [3];
- по-друге, досить часто умови життя (побуту) не відповідали необхідним санітарним нормам виховання дитини [3];
- по-третє, низький матеріальний статок сім’ї [5, с. 193];
- по-четверте, висока народжуваність обумовлювала поганий рівень догляду за дитиною, чи взагалі його відсутність [5, с. 199].

Відтак, великий показник дитячої смертності – це не лише важлива характеристика демографічної поведінки населення, а й відповідна ознака рівня розвитку суспільства взагалі. Середній же вік, зокрема, померлих чоловіків сягає 20 років. Довгожителем виявився козак Федір Дузь, якому на момент смерті, згідно з джерелом, вже виповнився 91 рік [1, арк. 77зв.].

Таблиця 2

Кількість померлих за віковими групами

Вік померлих	Чоловіки	%	Жінки	%	Разом
0–1	100	30,58	49	14,85	149
2–5	62	18,96	39	11,82	101
6–10	26	7,95	6	1,82	32
11–15	8	2,45	1	0,30	9
16–20	9	2,75	2	0,61	11
21–25	10	3,06	–	–	10
26–30	10	3,06	–	–	10
31–35	12	3,67	–	–	12
36–40	15	4,58	1	0,30	16
41–45	12	3,67	–	–	12
46–50	10	3,06	–	–	10
51–55	8	2,45	–	–	8
56–60	8	2,45	–	–	8
61–65	11	3,36	–	–	11
66–70	10	3,06	–	–	10
71–75	8	2,45	–	–	8
Старше 75	5	1,53	–	–	5
Не визначено	3	0,91	232	70,30	235
Разом	327	100	330	100	657

*** Епізоотія – широке розповсюдження інфекційної хвороби тварин, яке значно перевищує рівень звичайного захворювання на даній території.

Досліджуючи співвідношення показників смертності та народжуваності, ми маємо можливість з'ясувати рівень природного приросту населення. За період з 1761 по 1791 р. у даному селі народилося 842 особи, а померло – 657. Отже, загальний показник природного приросту населення становив 185 чоловік. У середньому на рік мікрогрупа збільшувалась на 6 чоловік. Від'ємний приріст, коли число померлих перевищувало число народжених, спостерігався у 1769, 1771, 1785, 1787–1789, 1791 рр. Це були неврожайні роки, що спричинили голод на більшій частині території Лівобережної України.

Підсумовуючи, зауважимо:

– по-перше, досліджена метрична книга села Лук'янівка Березанської сотні Переяславського полку дала можливість з'ясувати загальний рівень смертності. Усього за 1761–1791 рр. дана мікрогрупа втратила 657 осіб, що у середньому дорівнювало 21-22 чоловікам на рік. Для села це доволі високий показник;

– по-друге, підрахунки засвідчили постійне коливання показників смертності як по роках, так і по сезонах. За 31 рік в селі відбулися дві великі кризи у 1785 та 1787 рр. Піки сезонної смертності припадали на зиму та початок весни, а також на кінець літа. Отже, для даного регіону у другій половині XVIII ст. характерним залишається традиційний тип смертності, який визначається великими підйомами внаслідок голоду, пошесті тощо, та перевагою серед причин смертності екзогенних чинників над ендемогенними;

– по-третє, не зважаючи на доволі високий рівень смертності, природний приріст населення за досліджуваній період у середньому дорівнював 6 особам на рік, що сприяло постійному поновленню генерації. У перспективі, для отримання більш повної картини про зміни у чисельності населення необхідно детальніше дослідити показники народжуваності.

Джерела та література

1. Державний архів Полтавської області. – Ф. 706. – Оп. 4. – Спр. 5.
2. Полное собрание законов Российской империи, повелѣніемъ государя императора Николая Павловича составленное. Собрание Первое. Съ 1649 по 12 Декабря 1825 года. – Т. IV (1700–1712). – Печатано в Типографіи II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830.
3. Твердюкова Е.Д. Опыт исследования истории народонаселения Карелии конца XVIII – начала XX вв. по материалам метрических книг [WWW document]. URL <http://www.ab.ru/-kleo/aik/>
4. Ситий І. Метрична книга с. Редьківки як джерело з історії людності Чернігівського Подніпров'я XVIII ст. – Чернігів, 2004.
5. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.): В 2 т. – СПб., 1999. – Т. 1.
6. Носевич В. Л. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе. – Минск, 2004.
7. Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава, 2005.
8. Острась Е. С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. – Донецьк, 2003.

Summary

According to the data of the register of deaths from the village of Lukyanivka the mortality indicators of the peasant population in Pereyaslavschina in the second half of the 18th c. are analyzed in the article. The seasonal changes of the mortality indicators are researched. The influence of the indicators on the natural movement of population is ascertained

Л. Л. Прокопенко

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII ст.

Друга половина XVIII ст. позначилася низкою реформ у Російській імперії, у тому числі й у сфері освіти. Вони, у зв'язку з ліквідацією у 1775 р. Запорізької Січі, закріпленням за Росією Північного Причорномор'я після перемоги в двох російсько-турецьких війнах 1768–1774 та 1787–1791 рр. і поширенням унаслідок цього на Вольності Війська Запорозького та територію колишнього Кримського ханства загальноімперської адміністративно-територіальної системи, безпосередньо торкнулися Півдня України. На жаль, проблема становлення загальнодержавної системи освіти в нашому регіоні в другій половині XVIII ст. досі не отримала в літературі достатнього висвітлення. У публікаціях В. Беднова, В. Боброва, О. Дружиніної, М. Лямцева, Я. Новицького, С. Сірополка, Ф. Ступака, В. Тимофєєнка,